

KÖZLEMÉNYEK

Jacobus de Hungaria, az arab tudomány megismerésének szószólója Elzászban a 15. században. Minden történelmi kutatás közvetlen, vagy éppen indirekt módon, de a jelenkori kérdésekre válaszol. Nyugat-Európában divatnak is tekinthető az az igyekezet, *zelum*, amellyel az egyes országokban élő, főként liberális értelmiségiek igyekeznek bizonyítani, hogy az iszlám már történeti léptékben is jelen volt a nyugati keresztény közösségekben, építő módon járultak hozzá a közösség életéhez. Közép-Európában pedig azt bizonygatjuk, hogy itt is jelen voltak mindig, csak éppen nem feltétlenül örültünk ennek. A mostani magyar kormány meg éppen annak az elképzelésnek a jegyében tevékenykedik, hogy a magyarok a legnyugatibb keleti nép, és nagy gonddal erősíti az ősi időkből ismert, de megszakított kapcsolatokat. A legújabb magyar történelmi regényekben, amelyek a honfoglalás idején, vagy az Árpádok korában játszódnak, sorra bukkannak fel a Magyar Királyságban élt muszlim kereskedők, gyógynövényekhez értő orvosszerű személyek, vagy éppen más értelmiségiek. Ezeket aztán, a regényben, a nyugati keresztényég hirdetői, terjesztői, sőt inkvizítorai, az ősi magyar pogány hagyományokkal együtt tüntették el a Kárpát-medencéből. Hasonló szellemben vannak jelen a regényekben, ahogy a templomosokról szóló irodalomban a muszlim-keresztény testvériség-gondolat szereplői, vagy a Szent Grált őrző keresztény és muszlim hívők közül álló Fény Testvériségének a tagjai. Az éppen az oszmán-török hódításnak is köszönhetően csak nyomaiban fennmaradt magyarországi írásbeli emlékek nem bizonyítják a fentieket, de azokon a területeken sem bizonyítható egy aktív és termékeny együttélés, ahol a források hiánya nem jellemző. Ugyanakkor határozottan érdekes kérdés, hogy mennyire terménynek bizonyultak azok a ritka művelődéstörténeti pillanatok, amelyekben a muszlim és a keresztény, vagy éppen a muszlim, a zsidó és a keresztény kultúra és tudomány művelői aktívan egymás megismerésére törekedtek, együtt gondolkodtak.

Az elzászi értelmiség és az itt élő átlagember a 15. és a 16. században több alkalommal találkozhatott azokkal az információkkal, amelyek a muszlimokra, az arab tudományra, de legfőképpen az oszmán törökökre – életforma, szokások, hadviselés, vallás stb. – vonatkoznak, és a hírforrás a Magyar Királyság volt. Kezdjük az egyik legfurcsább esettel, amely egyben egy európai szinten is érdekes filozófiatörténeti pillanatot.

Joseph Knepper figyelt fel 1905-ben¹ az elzászi Bollwiller iskolájában tevékenykedő *Jacobus de Hungaria*ra egy, Colmarban őrzött kézirat alapján.² A murbachi bencés rendház művelődéstörténeti szerepét vizsgálva Georges Bischoff is kézbevette a kéziratot Barthélemy de l'Andlau életművének bemutatásakor, kiemelve, hogy ez utóbbi hívta a magyarországi Jakab fratert a mur-

¹ KNEPPER, Joseph, *Das Schul- und Unterrichtswesen im Elsass*, Strasbourg, 1905, 255; innen idézi INGOLD, Denis, *Notes sur la communauté et les écoles juives de Bollwiller (15ème – 20ème siècles)*, dans *Bulletin historique de la ville de Mulhouse*, 3(1987), 2.

² Colmar, Bibliothèque municipale, MS 48.

bachi rendház iskolájába.³ A magyarországi történeti kutatás számára Jacobus de Hungaria ismeretlen személy, jóllehet az említett kézirat meggyőz bennünket arról, hogy Andreas Pannonius⁴ mellett ő a második, akinek saját filozófiai gondolatairól maradtak fenn szövegek.⁵ Nem tudjuk, hogy mikor került Elzászba Jacobus de Hungaria. Az egyetlen fennmaradt, a morálteológiai előadásait lejegyző – említett colmari – kéziratból sejtethetően, talán Padovában tanult, és onnan utaztatott Bollwillerbe. Itt alapított egy latin–héber iskolát, amelynek jó híre lehetett, hiszen Barthélemy d’Andlau, a murbachi bencés apát – aki a rendi élet megreformálásában,⁶ és a humanista tanulmányok bevezetésében⁷ is jeleskedett – meghívta Jacobus de Hungariát, hogy alakítsa át a rend iskoláját. Ez utóbbi valóban távozott Bollwiller-ből Murbachba,⁸ a latin, a görög és a héber tanulmányok mellett, javasolta azt, hogy az arab nyelvvel is foglalkozzanak. Élete végén belépett a rendbe, a bázei rendházban élt, amit egy könyvbejegyzése tanúsít.⁹ Miután Barthélemy d’Andlau a rendi reformok kapcsán Basilius Bessarion bíborossal is kapcsolatban állt,¹⁰ feltehető az is, hogy ő javasolta Jacobus de Hungariát az apátnak.

Térjünk vissza arra gondolatra, hogy a 15. század 70-es éveiben valaki, egy magyarországi származású, vélhetően krisztianizált és nemessé emelt zsidó személy, fél évszázaddal a ‘collegium trilingve’ intézmények megalapítása (Párizs, Leuven, Róma) előtt ‘collegium quadrilingvé’-t javasol. Az erre vonatkozó szöveg így hangzik: „Dixi autem scola latina, quia in Bolwir floret etiam scola et studium judeorum, sed pro dolor!, deficit scola grecorum et saracenorum, quia si

³ BISCHOFF, Georges, „*Un monastère sans livres est une prairie sans fleurs*” *Bibliothèque et études à l’Abbaye de Murbach sous l’abbatiat de Barthélemy d’Andlau (1471-1477)*, dans *Source(s), Cahiers de l’équipe de recherche Arts, Civilisation et Histoire de l’Europe* (Strasbourg), Nr. 2. 2013. 13–38. (itt: 26–27.)

⁴ A 14. században élt karthauzi szerzetesnek teológiai és morálfilozófiai munkái maradtak ránk, utóbbiban több az eredeti gondolat, mint az ‘imitatio’ (*Két magyar egyházi író a XV. századból, Andreas Pannonius, Nicolaus de Mirabilibus*, Közzéteszik Fraknoi Vilmos, Ábel Jenő, Bp., MTA, 1886 (Irodalomtörténeti Emlékek, I). Kritikai kiadásuk folyamatban van.

⁵ *Ortus floridus* (Colmar, BM MS 48. fol. 12v–52v); *Tractatus de quatuor virtutibus cardinalibus cum divisionibus virtutum et subdivisionibus* (Colmar, BM MS 48. fol. 52v–67v); *Materia correspondens libris ethicorum* (Colmar, BM MS 48. fol. 68r–96r); *Tractatus narrationum exemplarium quatuor virtutum cardinalium* (Colmar, BM MS 48. fol. 96v–146r); *Addiciones ad supradicta* (Colmar, BM MS 48. fol. 146r–149r); *Arbor virtutum* (Colmar, BM MS 48. fol. 149v–155r); *Liber quatuor virtutum cardinalium* (Colmar, BM MS 48. fol. 155v–325v)

⁶ Vö. BISCHOFF, Georges, *Recherches sur la puissance temporelle de l’Abbaye de Murbach, 1229–1525*, Strasbourg, Librairie Istra, 1975.

⁷ LEGIN, Philippe, *L’abbé Barthélemy d’Andlau, précurseur de la Renaissance*, dans *Bulletin Annuel de l’Association Châteaux forts et villes fortifiées d’Alsace*, 2007, 79–87.

⁸ „*Expliciunt sententiae secundum intentionem Aristotelis super omnes libros decem ethicorum cum certis notabilibus superadditis. Reportata sunt haec in famosa cititate Bolwir ubi viget studium latinorum et judeorum per manus Jacobi de Ungaria ad instatiam reverendi patris Bartholomei de Andolo abbatis Morbaciensis*” (Colmar, BM MS 48. fol. 96v).

⁹ BELLOVACENSIS, Vicentius, *Speculum historiale*, partes 1–4, Strasbourg, Adolf Rusch, cca. 1473 (GW M50582, Heidelberg UB Signatur: Q 1568 E fol. INC), fol. 1a: „Iste liber est emptus per fratrem Jacobum ordinis sancti Benedicti de Ungaria in Basilea ab inpressoribus”; fol. 2a: „Iste liber est emptus per fratrem Jacobum ordinis sancti Benedicti de Ungaria in Basilea”; fol. 27a: „Iste liber est emptus per fratrem Jacobum de Ungaria ordinis sancti Benedicti in Basilea ab inpressoribus”

¹⁰ BISCHOFF 2013, i. m. 26.

haec adessent tunc omnes secte pueriles mundi ibi adessent.”¹¹ A gondolat fontosságán túlmenően az a kézirat, amely az ő iskolai gyakoraltából származó kommentárokat tartalmaz, jól bizonyítja azt, hogy látókörébe kerültek az arab nyelvből latinra, vagy héberből arab közvetítéssel latinra fordított művek is. A kommentárookra kiválasztott szövegek közt kettő is ilyen, hiszen Martinus de Braga (510/520–579; Pseudo-Seneca),¹² Jean Gerson (1363–1429),¹³ Boetius (480–524)¹⁴ és Sextus Placitus (4. század)¹⁵ mellett Pseudo-Arisztotelész *De pomo et morte*,¹⁶ illetve Ametus *Epistola de proprietatibus*¹⁷ című művét is tartalmazza a colmari kézirat, Jacobus de Hungaria kommentárjaival.

A murbachi iskolában tehát tanította a *Tractatus de pomo et morte incliti principis philosophorum Aristotelis (Risālat-al-Tuffāha)* címmel jegyzett szöveget is. Ezt, a szakirodalom mai konszenzusa szerint, a 10. században arabból latinra fordította egy ismeretlen.¹⁸ A halhatatlanságról szóló rész valóban Arisztotelész műve, ám az egész szerzősége nem. Thomas de Argentina (1275–1357), ágostonos szerzetes, prior, *Scripta super quatuor libros sententiarum* című, 1490. évi strasbourg kiadású művében¹⁹ még Arisztotelész írásának tartja.²⁰ Egy zsidó mítosz szerint Arisztotelész maga is zsidó volt, és adaptálta a zsidó egyistenhitet. Ezt a legtöbbször a Pseudo-Arisztotelész-i *De Pomo* traktátus alapján mondják, annak ellenére, hogy Maimonidész már kétségbe vonta a szöveg kapcsán Arisztotelész szerzőségét. A szöveg hagyomány a mai napig vitatott. Amiben egyezik több filozófiatörténész véleménye, az az, hogy a 13. században a *De Pomo*t héberből arabra és latinra is lefordították Szicíliában.²¹ A latin fordítás alapja is a héber volt, de a fordító személyében nincsen konszenzus. Vannak, akik Manfred Hohestaufen királyt (1232–1266), II. Frigyes császár fiát jelölik meg fordítóként,²² azonban a többség Bartolomeo da Messina (?–1266) tevékenységének a része-

¹¹ Colmar, BM MS 48. fol. 325v.

¹² *De formula honestae vitae* (Colmar, BM MS 48. fol. 1r–12v.)

¹³ *Arbor de origine iuris et legum* (Colmar, BM MS 48. fol. 326r–329r.)

¹⁴ *Sententiae de consolatione philosophiae* (Colmar, BM MS 48. fol. 329v–371r.)

¹⁵ *Liber medicinae* (Colmar, BM MS 48. fol. 401v–405r.)

¹⁶ Colmar, BM MS 48. fol. 371v–396v.

¹⁷ Colmar, BM MS 48. fol. 397r–401v.

¹⁸ Vö. MARENBN, John, *Later Medieval Philosophy, 1150–1350*, London–New York, Routledge and Kegan, 1987. 50–53. (Greek, Arabic and Jewish philosophy: the translations)

¹⁹ Strassburg, Martin Flach, 1490 (ISTC it00343000)

²⁰ Vö. MARGOLIOUTH, David Samuel, *The Book of the Apple, ascribed to Aristotle, edited in Persian and in English*, in *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, N.S. 24(1892), 187–252; Ioana CURUȚ, *Sentences Commentaries and the role of the Pseudo-Aristotelian 'Liber de pomo' in the 'De intentione Aristotelis' questions about the eternity of the world*, in *Pseudo-Aristotelian Texts in Medieval Thought*. The XXII annual Colloquium of Société Internationale pour l'Étude de la Philosophie Médiévale. Cluj, 28–30 September 2016, Universitatea Babeș-Bolyai, Centrul de Filosofie Antică și Medievală, Cluj (előkészületben).

²¹ MELAMED, Abraham, *The Medieval Hebrew 'De Pomo' and the Myth of the Jewish Aristotle*, in *Pseudo-Aristotelian Texts in Medieval Thought*. The XXIIIth annual Colloquium of Société Internationale pour l'Étude de la Philosophie Médiévale. Cluj, 28–30 September 2016, Universitatea Babeș-Bolyai, Centrul de Filosofie Antică și Medievală, Cluj (en préparation)

²² *The Cambridge History of Later Medieval Philosophy: From the Rediscovery of Aristotle to the Disintegration of Scholasticism, 1100–1600*, ed. by Norman Kretzmann, Anthony J. D. Kenny, Jan Pinborg, Cambridge–London–New York, CUP, 1982, 62.

ként elemzik. A kérdés legelismertebb szakértője azonban azt is mondja, hogy ez utóbbi egy arabról héberre fordított szöveget használt a latin 'translatio' elkészítésére.²³

A colmari kézirat nem a 10. századi latin szöveget tartalmazza, hanem egy 13. századi fordítást, amelyet, Jacobus de Hungaria szerint is maga Manfred Hohestaufen, II. Frigyes császár fia készített el, a kézirat külön közli a király előszavát is: *Sequitur textus et est prefatio Marfredi(!) regis*.²⁴ Manfréd családi kapcsolatai a magyar Árpád-házi királyokig nyúltak. Legidősebb leánya, Konstanca azzal az Aragónia Péterrel kötött házasságot, aki később III. Péter néven Szicília királya lett, és akinek a szülei II. Jakab aragóniai király és Árpád-házi Jolanta, II. András leánya voltak.²⁵ Jacobus de Hungaria ezt vélhetően nem tudta, vagyis nem állítjuk, hogy ezért is figyelt a Szicíliai Királyság udvarában egykoron folyt fordítói munkára, élénk kulturális életre.

A másik, az arab tudományt a murbachi közösséghez közvetítő szöveg a kéziratban így kezdődik: *Incipit epistola Ameti filii Abrahe nominati filius Mazalarii de proprietatibus... Bona inquit conferat tibi Deus*.²⁶ A kézirat egy másik latin verziója Montpellier-ben található,²⁷ amelyről azt tudják, hogy Ahmed Bin Jaafar Bin Brahim Ibn Al Jazzar Al-Qayrawani (Abú Dzsaafar Ahmed ibn Ibráhím ibn Alí ibn Abí Khálid; Ibn al-Dzsazzár; Algizar; Amatus filius Habrae/Abrahe; 895/898–979/980) arabból latinra fordított műve.²⁸

Azt gondolom tehát, hogy Jacobus de Hungaria kéziratának pusztán felületes olvasata is jelentős adalékokat szolgáltat azzal kapcsolatban, hogy az arab tudomány, a 15. század utolsó harmadában, milyen formában gazdagította az elzászi értelmiségiek látókörét.

MONOK ISTVÁN

²³ KOTZIA, Paraskevi, *Peri tou Melou e peri tes Aristotelous Teleutes (Liber de Pomo sive de Morte Aristotelis)*, Thessalonike, Ekdoseis Thyrathen, 2007 (Philosophia, 12); KOTZIA, Paraskevi, 'De Hebraea lingua transtulimus in Latinam': *Manfred of Sicily and the pseudo-Aristotelian 'Liber de pomo'*, in *Translating at the Court: Bartholomew of Messina and Cultural Life at the Court of Manfred of Sicily*, ed. by Pieter De Leemans, Leuven, LUP, 2014 (Medievalia Lovaniensia, 1, XIV), 65–90.

²⁴ Colmar, BM MS 48. fol. 373r.

²⁵ BERGMANN, Arnold, *König Manfred von Sizilien, Seine Geschichte vom Tode Urban IV. bis zur Schlacht bei Benevent, 1264–1266*, Heidelberg, 1909, Carl Winter (Heidelberger Abhandlungen zur mittleren und neueren Geschichte, 23).

²⁶ Colmar, BM MS 48. fol. 397r.

²⁷ Montpellier, Bibliothèque interuniversitaire, Section Médecine, H 277: *Epistola Ameti filii Habrae nominati filius Macelaris de proprietatibus ad quemdam consanguineum suum. Conferat tibi Deus mores*

²⁸ SANNINO, Antonella, *Altri due testimoni manoscritti de 'De mirabilibus Mundi'*, dans *Bruniana et Campanelliana*, 18(2012), nr. 2. 691–696 (ici: 693, 695).

Két kötet a gyulafehérvári fejedelmi könyvtár környezetéből. „Az a meggyőződésünk, hogy az erdélyi, magyarországi és szlovákiai gyűjtemények régi könyvanyagának tervszerű átvizsgálása annyit napfényre hozna mind a fejedelem, mind pedig a kollégium használatában volt kötetekből, amennyi lehetővé tenné a jelenleginél megalapozottabb vélemény alkotását egyrészt az eredeti gyűjtemény, másrészt a későbbi gyarapítások jellegéről.” Jakó Zsigmond fejtette ki e véleményét a Bethlen Gábor alapította gyulafehérvári fejedelmi és kollégiumi könyvtár történetét feltáró tanulmányának¹ zárszavában.

Az elmúlt év szisztematikus kutatómunkája során két olyan kötetre bukkantunk, amelyek vélhetőleg a Bethlen- és Rákóczi-kori gyulafehérvári udvarban voltak, illetve annak könyves műveltségéről árulnak el adatokat.

A Pápai Református Kollégium könyvtárában őrzik Kálvin Intitúciója 1569-es genfi kiadásának egy példányát.² A kötetről először Köntös László adott hírt 1996-ban,³ ám a tanulmány nem kapott széles szakmai nyilvánosságot, így a fejedelmi könyvtárra vonatkozó adatai sem kerültek be a tudományos köztudatba.

Az Intitúciót – a supralibros tanúsága szerint – 1573-ban kötötték míves fatáblás német reneszánsz bőrkötésbe, amelynek első táblájára Luther, a hátsóra Melanchthon portréját nyomták. Az első tulajdonos monogramja L SZ, ami mögött nagy valószínűséggel magyar értelmiségit sejtjhetünk. 1573 körül viszont egyetlen ilyen névbetűvel rendelkező magyarországi diák sem tanult Németország valamely egyetemén.

A supralibrosokban szereplő monogramok feloldásának módszertanát korábbi írásunkban⁴ részleteztük. Eszerint a datált supralibrosokban szereplő névbetűket össze kell vetnünk az illető időpont magyar peregrinusainak jegyzékével, és ha van egyezés, a kötet első tulajdonosa nagy valószínűséggel hazai diák volt, ő vásárolta, kötetet és hozta haza, egyszóval kapcsolta be magyarországi tudományos körforgásba. További kutatásaink során viszont több olyan kötetet találkoztunk, amelyet a kötet – Németországban (elsősorban Wittenbergben) tanuló diák – nem saját használatra, hanem ajándékba vásárolt, és ennek megfelelően a táblára nem a saját, hanem a megajándékozott személy monogramját nyomták. Mindössze két példát említünk: A nagyszebeni Brukenthal-könyvtárban őrzik Kálvin Ézsaiás próféta, illetve a kispróféták könyveihez írott kommentárjainak kolligátumát.⁵ A kötet tábláján a következő bejegyzést olvassuk: „Venerabili dno Gregorio Zegedino pastori fideli Debr[eciniensi]...”, a könyv tábláján pedig G Z / 1559 supralibrost. A dedikációt sajnos részben kivakarták, így az ajándékozó személyét nem ismerjük. Szerencsésebb helyzetben vagyunk annak a Kolozsvári Református Kollégium könyvtárában őrzött Béza-kolligátumnak⁶ az esetében, amelynek ajándékozási

* A kutatást az Emberi Erőforrások Minisztériuma Szegedi Kis István ösztöndíja támogatta.

¹ JAKÓ Zsigmond, *A nagyenyedi Bethlen Kollégium könyvtárának kezdetei és első korszaka* = *Uő, Írás, könyv, értelmiség*, Bukarest, Kriterion, 1976, 207.

² CALVIN, Jean, *Institutio christianae religionis*, Genevae, Franciscus Perrinus, 1569. A Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei. Jelzete: K III 455.

³ KÖNTÖS László, *Kálvin-irodalom a Pápai Tudományos Gyűjteményekben = Honnan hová? Kálvin-konferencia, Balatonfüred 1995. április 4–6.* szerk. Márkus Mihály, Karasszon István, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, 1996. 124.

⁴ ÖSZ Sándor Előd, *Bibliotheca Calviniana Transylvanica. Kora-újkori Kálvin-kiadások Erdélyben. Frühneuzeitliche Calvin-Ausgaben in Siebenbürgen*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014, 10–11.

⁵ CALVIN, Jean, *Commentarii in Isaiam prophetam*, Genevae, Johannes Crispinus, 1559 + Uő, *Praelectiones in Duodecim Prophetas (quos vocant) minores*, Genevae, Johannes Crispinus, 1559 – Brukenthal Múzeum könyvtára, Nagyszében. Jelzete: V III 611–612.

⁶ BÉZE, Théodore de, *Quaestionum et responsonum christianarum libellus*, [Genevae], Eustathius Vignon, 1584 + Uő, *Quaestionum et responsonum christianarum pars altera*, Genevae, Eus-

felirata épen fennmaradt: „Reverendo, juxta ac conspicuo uiro cum ob doctrinam eximiam, tum piet[ame]m vere Christiana[m], domino Balthasar C. Sima[n]dio Teomystae apud laudatos Carolienses vigilantissimo [!] Michael S. Ovarinus Witeberga rediens observa[n]tia ac gratitudinis ergo munusculu[m] hoc leuidense donabat, mense 7bri Anno Salvatoris 1598.” A supralibros (BAL SIM / 1598) pedig egyértelműen a megajándékozott nevének (monogramnál terjedelmesebb) rövidítése.

Visszatérve a Pápán őrzött kötethez, az L SZ monogram alighanem itt is inkább a megajándékozottat, mint a kötetőt rejti, ám dedikációs bejegyzés hiányában csak találgatásokba bocsátkozhatunk. Úgy érzem viszont, hogy nem haszontalan néhány lehetőség felvillantása. 1573-ban élő és működő hazai értelmiségit kell keresnünk. Az Sz betűvel kezdődő családnév magyarajkú tulajdonosra utal, kizárva ezzel a németajkúakat. A Ladislaus, Laurentius, Lazarus, Leonhardus, Lucas és Ludovicus nem túlságosan gyakori keresztnévek, így az ismert, 1573-ban élő, ilyen monogramú értelmiségiek a következők:

1. **Szegedi Lajos**, aki 1525-ben iratkozott be a krakkói egyetemre, 1541 körül Székesfehérváron működött, 1553-ban a bécsi egyetem tanára volt, majd Krasznán (?–1556–?), Désen (?–1564) volt plébános, Kolozsváron (1564–1565) magyar prédikátor, Tordán (1567–1568–?) és Szászvároson (?–1579–?) lelképásztor. Részt vett a Heltai kiadásában megjelenő Újszövetség-fordítás elkészítésében. Anitritárius meggyőződése 1567-től mutatható ki, 1568-ban a gyulafehérvári hitvita egyik szentháromságtagadó arbitere volt, 1579-ben a Dávid Ferenc-ellenes unitárius körhöz tartozott.⁷

2. **Szegedi Lőrinc**, aki Wittenbergben (1562–1564–?) és valamelyik balti-tenger-parti egyetemen tanult, Békésen (1567–1570–?), Szatmáron (1575–1592–?) és Abaújszántón (?–1594–1596 mh.) volt lelképásztor. Szatmári szolgálatával egy időben esperes volt. Az 1569-es váradi hitvitán a „háromságosok” táborában vett részt, 1570-ben Békésen a szentháromságtagadókkal disputált.⁸

3. **Szikszai Mező Lukács**, aki Wittenbergben (1558–1561, 1562) tanult, időközben Zürichben, Itáliában és Angliában is megfordult. Itthoni működéséről semmit nem tudunk.⁹

Szikszai Mező Lukácsot tartjuk legkevésbé valószínű feloldásnak, ugyanis az ő monogramjában ott kellene lennie az M. betűnek is, az itthoni működését övező homály tovább növeli bizonytalanságunkat.

A kötetben számos széljegyzettel találunk, ám ezek mindegyike tartalmi vonatkozású, és – bár van közöttük szentháromságtannal, illetve pelagianizmussal kapcsolatos is – nem állapítható meg belőlük, hogy az olvasó egyetértett a genfi reformátor tanításával vagy éppen ellenezte azt. Így a margináliák nem segítenek a kérdés eldöntésében.

A küldés évszáma, illetve a kötés talán adhat néhány támpontot. 1573-ban a Németországba igyekvő diákok előtt már köztudott lehetett mind Szegedi Lajos, mind Szegedi Lőrinc „felekezeti” hovatartozása (ekkor talán már beszélhetünk Erdélyben ilyenről). Mindketten jelen voltak az Erdélyi Fejedelemségben zajló Szentháromság-vita két legjelentősebb monentumának egyikén, és nyíltan letették voksukat valamely tábor mellett. Így azt még el tudnánk képzelni, hogy 1573-ban Szegedi Lajosnak valamely famulusa Intitúciót küld. (Ismerünk ugyanis néhány unitárius értelmiségit, aki ebben a korban birtokolta Kálvin főművét.) Azt viszont kevésbé tartjuk valószínűnek, hogy éppen Luther és Melanchthon portréit nyomatta volna rá.

tathius Vignon, 1581 + Uő, *Tractatio de polygamia*, Genevae, Eustathius Vignon, 1573 + Uő, *Tractatio de repudiis et divortiis*, Genevae, Eustathius Vignon, 1587 – A Kolozsvári Református Kollégium könyvtára a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjá Könyvtárának őrzésében. Jelzete: R 83154–83156.

⁷ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 3. kiadás, Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 584.

⁸ SZABÓ András, *Coetus Hungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság, 1555–1613*, Bp., Balassi, 2017, 349–351.

⁹ *Uo.*, 382–383.

Viszont Szegedi Lőrinc esetében ez sokkal könnyebben elképzelhető, ugyanis református körökben Luthert mindvégig a „reformáció atyjának” tartották, és leszámítva a felső-magyarországi német–magyar vegyes lakosságú településeken (pl. Kassán) zajló vitákat, valamint a „kriptokálvinista” németajkú lelkészek 16. századvégi vegzálását, a felekezeti képződés e korszakában jelentős ellentétekről nincs tudomásunk. 1573-ban Lőrincünk Békésen vagy Szatmáron működött, egyik település sem tartozik ezen „ütközőzónák” közé, így a Kálvin-kötetre nyomott Luther-portré sem kelthetett felháborodást vagy megbotránkozást.

Szászváros és Gyulafehérvár földrajzi közelsége Szegedi Lajos irányába billentenél el a mérleget, ám két ténnyel számolnunk kell. Básta pusztításai éppen Erdélynek ezt a részét érintették leginkább, itt kevés gyűjtemény élte túl a századfordulót. Bethlen fejedelemsége idején pedig nagyon sok partiumi református lelkipásztor kapott hivatalt Belső-Erdélyben, akik természetesen könyvtárakat is hoztak magukkal. Az erdélyi történelmi könyvtárakban se szeri se száma, az olyan 16. századi nyomtatványoknak, amelyeket partiumi peregrinusok vásároltak, majd a 17. század első harmadában új tulajdonosaikkal Erdélybe kerültek.

A kötet következő felbukkanása már a gyulafehérvári fejedelmi könyvtárhoz köthető. 1635 januárjában már az udvarban volt, ugyanis valaki – több Kálvin-művel együtt – kölcsönvette a következő szöveg kíséretében:

„A[nn]o 1635 Die 24 Januar[is] hos libros mutuo accepi ab Ill[ustriss]mo ac Ex[cellentiss]mo Principe D[omi]no meo: Institut: Jois. calvin:[us], Praelect: in Daniel:, Tract: Theologic: oes, Epistol: ac Respons:, Comm: in Pentateuch:, Harmon: Evangelist:” – [az utolsó öt tétel összekapcsolva és utanaírva] „in fol: g[...].os. Reddidi A[nn]o dicto 3. Juny Albae Juliae.”¹⁰

A bejegyző sajnos adós maradt nevének leírásával. Kiletét illetően csupán találgathatunk. Olyan személyről lehet szó, aki 1635 januárja és júniusa között I. Rákóczi György gyulafehérvári udvarában vagy közelében működött, esetleg bejáratos volt az udvarba. A megszólítás alapján pedig Rákóczinak feltétlen híve volt. Mivel kizárólag teológiai munkákat kölcsönzött, nagy valószínűséggel teológus képzettségű személlyel, lelkipásztorral vagy tanárral van dolgunk, de nem zárhatjuk ki a széles műveltségű világi értelmiségieket, udvari tudósokat sem.

A legkézenfekvőbb Geleji Katona István személye lenne, aki 1622-től 1649-ben bekövetkezett haláláig volt udvari lelkész, majd 1633-tól esperes és püspök, a fejedelem hűséges embere.¹¹ Az ő kézírását viszont könyvbejegyzéseiből ismerjük,¹² és egyértelműen kijelenthetjük, hogy nem ő a kölcsönző.

Szóba jöhetnek továbbá a Collegium Academicum professorai: Johann Heinrich Alsted, Johann Heinrich Bisterfeld és Ludwig Philipp Piscator, az iskola két akadémikus rektora, Szigeti Bene Ferenc¹³ és Taracközi Ferenc¹⁴, valamint Bojti Veres Gáspár udvari történetíró és Barsi Mihály könyvtáros. Az említett értelmiségiek közül mindenkinek maradt fenn autográfja, ám sajnálatos módon egyikük kézírását sem tudtuk megfeleltetni az idézett bejegyzéssel. (Külön köszönjük Latzkovits Miklós, illetve Bogdándiné Gálfy Emőke segítségét, akik rendelkezésemre bocsátották az említett személyek kézíratairól készült fényképeiket.)

Továbbá három környékbeli esperes, Uzoni Jankó Boldizsár a Hunyad–Zarándi, Dengelegi Bíró Péter az Enyedi, illetve Dési István a Küküllői egyházmegye előljárói – mindhárman akadémia

¹⁰ A szöveg a kötet első táblájának belső oldalán található.

¹¹ ZOVÁNYI 1977, i. m. 213–241.

¹² Fényképes ismertetésüket lásd: OLÁH Róbert, *Idősebb Geleji Katona István könyvei a Teleki-Bolyai Könyvtárban = A Telekiek és kultúra*, szerk. BÁNYAI Réka, Marosvásárhely, Teleki Téka Alapítvány, 2017, 57–90.

¹³ HERPEI János, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, I. Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, Bp., Szeged, 1965, 192.

¹⁴ TONK Sándor, *Rozgonyi Varga János önéletírása = Lymbs, Művelődésörténeti Tár*, 6(1992), 153.

járt, tudós lelkipásztorok – írásképevel sem egyezik a bejegyzés. Sajnos ennek a kérdésnek a meg-
lehetősen időigényes – írásminták keresésével járó – vizsgálatát eredmény nélkül kell lezárunk.
Csupán remélni tudjuk, hogy a későbbiekben fény derül a kölcsönző kilitére.

A bejegyzésből viszont kiderül – és témánk szempontjából talán ez a legfontosabb –, hogy a
gyulafehérvári fejedelmi könyvtár jelentős Kálvin anyaggal rendelkezett. Ott volt az éppen bemu-
tatott Intitúció-kötet, Kálvin teológiai traktátusainak gyűjteménye, kiadott levelezése, illetve a
Mózes öt könyvéhez, Dániel próféta könyvéhez és az evangéliumokhoz írott kommentárja. (A tétel-
ek részletes feloldását lásd a cikk végén.) Ez a kis jegyzék viszont nem azt jelzi, hogy csak ennyi
Kálvin-munka volt a gyűjteményben, hanem azt, hogy legalább ennyi volt.

Így az összehasonlítás is csak részeredményekhez vezethet. Sajnos nem áll rendelkezésünkre
ebből az időszakból erdélyi intézményi könyvtár állományjegyzéke, ezek többnyire a 17. század
60-as éveiből maradtak ránk. A nagyobb partiumi intézmények közül egyedül a Sárospataki Reformá-
túsi Kollégium könyvtárának maradt fenn ilyen korai jegyzéke. 1623-ban tíz Kálvin-kiadvány, öt
(a Mózes öt könyvéhez, Ézsaiás, Jeremiás, illetve a tizenkét kispóféta könyvéhez, valamint az
evangéliumokhoz írott) kommentár, az Intitúció és a levélgűjtemény egy-egy, illetve a traktátu-
sok gyűjteményének (Opuscula omnia) három példánya volt a bibliotékában.¹⁵ A kettőt összevetve
nem kizárt, hogy jegyzékünk a fejedelmi könyvtár minden Kálvin-művét felsorolja.

Kötetünk további sorsát 65 évig homály fedi. 1700-ban bizonyos Miskolczi Mihály tulajdona
volt. Róla annyit tudunk, hogy 1687-ben vagy 1688-ban iratkozott be a Gyulafehérvárra menekült
Sárospataki Kollégiumba,¹⁶ 1699-ben pedig Vizsolyban volt lelkipásztor.¹⁷ Tőle bizonyos Pap Ist-
vánhoz került, aki 1704-ben Tasnádi István nagyborzsovai (1697–1704–?) lelkésznek¹⁸ ajándékoz-
ta. 1713-ban újabb tulajdonos jegyezte be a nevét, ám azt később az olvashatatlanságig átsatírozták.
1753-ban pedig Szőnyi Balog Istváné, a dunamelléki Páty lelkipásztoráé (1753–1781)¹⁹ lett. Való-
színűleg tőle, vagy örökösétől került Pápára.

A másik kötet a Kárpát-medence keleti szélén, Sepsiszentgyörgyön bukkant elő a Sepszi Reformá-
túsi Egyházmegye könyvtárában. A gyűjteményről meglehetősen keveset tudunk. Az egyházmegye
1858. március 1-én tartott parciális zsinata elhatározta „egy egyházvidéki könyvtár felállításá-
t”.²⁰ A könyvtár alapítása kapcsolatban lehet Kovásznai Gocz Lajos (1789–1857) bardoci
segéd- (1817–1822), majd rendes lelkész (1822–1857)²¹ 1857-ben bekövetkezett halálával, akiről
mindeddig csupán feltételezzük, hogy több generációs gyűjtés eredményeképp létrejött családi bib-
liotékáját a Sepszi egyházmegyének ajándékozta. A könyvtár szabályzatát 1892-ben dolgozták át és
fogadták el. Ekkor a Protestáns Közlöny hasábjain meg is jelent annak teljes szövege. Sajnos a
szabályzat nem mond semmit a bibliotéka állományáról, a bevezetőben egyetlen mondat utal annak
történeti értékére: „Egyházmegyénk papsága könyvtárunkban oly kincset bir, melylyel[!] méltán

¹⁵ FEKETE Csaba, KULCSÁR György, MONOK István, VARGA András, *Partiumi könyvesházak 1623–1730*, Bp., Szeged, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1988, 17–18, 20, 24, 35–36.

¹⁶ HÖRCSIK Richárd, *A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617–1777*, Sárospatak, 1998, 131, 133.

¹⁷ UGRAI János, *A Tiszáninneni Református Egyházkerület lelkészei*, Sárospatak, Tiszaújváros, Kézirat, 45.

¹⁸ Lelkeszi adattár a Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltárban (I.8.d. – Tiszántúl).

¹⁹ Lelkeszi adattár a Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltárban (I.8.d. – Dunamellék).

²⁰ r. l., *Sepsiszentgyörgy*, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1(1858), 243.

²¹ TÓTH Levente, *Háromszék református egyházi elitje a 19. században (1800–1914) = Elitek Háromszéken a 19–20. században, A politikai, gazdasági, egyházi és kulturális élet szereplői*, szerk. NOVÁK Csaba Zoltán, Csíkszereda, Pro-Print, 2015, 47.

dicsekedhetik.”²² A gyűjtemény tudományos feldolgozása ezidáig nem készült el, anyaga 2013-ig kartondobozokban hevert az esperesi hivatal tetőtéri szobájának padlóján. 2013 májusában Sipos Gáborral polcra tettük. 28 nyomtatványt kitevő 1650 előtti állományát ez év januárjában sikerült részletesen megvizsgálni. (Ennek az állományrésznek a katalógussal ellátott bemutatása hamarosan napvilágot lát a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet egyik tanulmánykötetében.)

E vizsgálat során figyeltünk fel William Whitaker (1548–1595) cambridge-i professzor *Opera theologica*ja két kötetének, 1610-ben Genfben megjelent kiadói kolligátumára.²³

A nyomtatvány 1617-ben kapott kartontáblás pergamenkötést. Első táblájának külső részére a C V B / 1617 supralibrostré préselték. Az 1617-ben külföldön tanuló magyarországi diákok névjegyzékével összevetve a supralibros monogramját, az a következőképpen oldható fel: Casparus Veres Bojtinus.

Bojthi Veres Gáspár életrajzát Heltai János közölte a Heidelbergben tanult hazai diákok adattárában. Eszerint 1613-an subscribált Debrecenben, Heidelbergben (1617, 1619–1620) peregrinált, Marosvásárhelyen (1620–1621, 1622–1623) volt rektor, majd rövid ideig Gyulafehérváron (1623–?) tanár. 1625-től a fejedelmi udvarban tevékenykedett requisitorként, udvari történetíróként és diplomataként. 1640-ben még élt.²⁴ Nagy szerepe volt a Collegium Academicum megerősítésében.

Könyvtáráról nem maradt fenn jegyzék. Feltételezzük, hogy magánkönyvtárát az udvarban is használta, és az is megköszönhető, hogy halála után ez a fejedelmi bibliotékába került. Így jelen kötetről is sejthetjük, hogy a híres – 1658-ban szétszóródott – fejedelmi gyűjteményhez is lehetett köze. Mindezt csupán feltételes módon fogalmazzuk meg, ugyanis a kötet egyetlen bejegyzése sem utal erre. Ellenben olyan possessorjegyet sem találtunk, amely arra utalna, hogy Bojti még életében túladott volna rajta.

A kötetben nincs intenzív használatra utaló nyom, széljegyzet, aláhúzás stb.

A címlapon a következő kivakart és nehezen értelmezhető 17. századi possessorbejegyzést olvashatjuk: „Rupes [...] Steph[...] Anno [...] const[...]”. Sajnos éppen a lényeges részeket, a tulajdonos családnevét és megszerzés évszámát az olvashatatlanságig kivakarták.

Az előzéklapon már csak a 18–19. századok fordulójára keltezhető jelegyzést olvashatunk: „Kovásznai mpr. Jósef. Nunquam Bella piis nunquam certamina desunt. / Et quo cum certet mens pia semper habet”. Kovásznai Gocz József, Gocz Gábor lelkipásztor fia 1773-ban született Szarvazajtán. 1783-tól Székelyudvarhelyen, 1789-től pedig Enyeden tanult. 1794-ben ordinálták. A Fehér vármegyei Hariban (1794–1799), a Hunyad megyei Hosdátton (1799–1801) és a Kis-Küküllő menti Magyarbényén (1801–1836 mh.) szolgált lelkipásztorként. 1816-tól haláláig az újonnan alakult Nagyszebeni egyházmegye jegyzője volt.²⁵ Az egyházmegyei könyvtár alapját képező Gocz-gyűjtemény jeletős része az ő szerzeménye.

A fentiekben két olyan újonnan előkerült kötetet ismertettünk, amelyeknek köze volt a gyulafehérvári fejedelmi udvar könyvtárához. Egyikről biztos állíthatjuk, hogy a gyűjteményhez tartozott, sőt további öt társának a címét is megőrizte. A másik csupán az igen hűséges udvari ember, Bojthi Veres Gáspár személyével hozható kapcsolatba. Mind a hét (két példány-szinten, illetve öt jegyzékből) nyomtatvány teológiai munka. Feltűnő, hogy mind Kálvin művei, mind Whitaker írásainak gyűjteményes kötete Genfben jelent meg, és az sem mellékes, hogy a két ismert művet hazai tulajdonosaik Wittenbergben, illetve Heidelbergben vásárolták. Ez azt is jelzi, hogy Kálvin teológiája

²² BENEDEK Árpád, *A sepsii egyházmegyéből = Protestáns Közlöny*, 22(1892) 103, 111, 119–121.

²³ WHITAKER William, *Opera theologica. Tomus primus + Tomus alter*, Genevae, Samuel Crispinus, 1610 – USTC 6702957. A Sepsí Református Egyházmegye könyvtára. Jelzete: I/14.

²⁴ HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról = Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve*, 1980, 345–346.

²⁵ KÖBLÖS Zoltán, *Kovásznai Gotz József családi följegyzései 1773–1836 = Genealógiai Füzetek*, 10(1912), 14–15. A Hosdátai Református Egyházközség Vizsolyi Bibliájának (ma a kolozsvári Protestáns Teológiai könyvtárban őrzik) kéziratos bejegyzései.

wittenbergi közvetítéssel, vagy éppen szűrőkön keresztül érkezett Erdélybe. Whitaker kiadványának sorsa még érdekesebb: A brit teológus e gyűjteményes kötete nem hazájában, hanem Genfben jelent meg, a kiadványt pedig Heidelbergben vásárolta és köttette az értelmiségi pályára készülő debreceni diák. Kettős közvetítéssel (vagy szűrővel?) van tehát dolgunk.

Függeléként közöljük a könyvjegyzéket és az egyes tételek feloldásait. Feloldáskor *A Kárpát-medence Kora Újkori Könyvtárai* című sorozatot tekintettük mintának: Az első sorban a szerző neve szerepel, zárójelben születési és elhalálozási ideje. A második sorban a nyomtatvány címe, első kiadásának helye és éve, illetve a nyomtatványnak a megfelelő nemzeti, regionális vagy személyi bibliográfiában, illetve az *Universal Short Title Catalog*ban szereplő száma. Utóbbit csak akkor használtuk, hogy ha a megfelelő nemzeti bibliográfia nem elérhető, nem számozott vagy nem találtuk ott meg. A harmadik sorban a mű további kiadásainak helyét, évét, valamint bibliográfiai számát tüntettük fel.

Ao 1635 Die 24 Janu[arii] hos libros mutuo accepi ab Ill[ustrissi]mo ac Ex[cellentissi]mo Principe D[omi]no meo:

Institut: Jois. Calvin:

Jean Calvin (1509–1564)

Institutio christianae religionis, Genevae, 1569 – BiblCalv 69/1, GLN-808

A Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek könyvtára, jelzete: K III 455.

in fol: g[...].jos.

Praelect: in Daniel:

Jean Calvin (1509–1564)

Praelectiones in librum prophetiarum Danielis, Genevae, 1561 – BiblCalv 61/20, GLN-508

További kiadásai: Genevae, 1571 – BiblCalv 71/2, GLN-833; Genevae, 1591 – BiblCalv 91/1, GLN-1041

Tract: Theologic: oes

Jean Calvin (1509–1564)

Tractatus theologici omnes. In libros Senecae De clementia commnetarii, Genevae, 1576
BiblCalv 76/7, GLN-868

További kiadása: Genevae, 1597 – BiblCalv 97/4, GLN-1085

Epistol: ac Respons:

Jean Calvin (1509–1564)

Epistolae et responsa. J. Calvini vita a Theodoro Beza descripta, Genevae, 1575 – BiblCalv 75/1, GLN-852

További kiadása: Genevae, 1576 – BiblCalv 76/1, GLN-859

Comm: in Pentateuch:

Mosis Libri quinque cum commentariis, Genevae, 1563 – BiblCalv 63/16, GLN-636

További kiadásai: Genevae, 1573 – BiblCalv 73/1, GLN-842; Genevae, 1583 – BiblCalv 83/4, GLN-962; Genevae, 1595 – BiblCalv 95/3, GLN-1069

Harmon: Evangelist:

Jean Calvin (1509–1564)

Harmonia ex tribus Euangelistis composita, adiuncto seorsum Iohanne, [Genevae], 1555 – BiblCalv 55/9, GLN-327

További kiadásai: Genevae, 1560 – BiblCalv 60/6, GLN-451; Genevae, 1572 – BiblCalv 72/3, GLN-839; Genevae, 1582 – BiblCalv 82/3, GLN-949; Genevae, 1595 – BiblCalv 95/2, GLN-1068

Reddidi A[nn]o dicto 3. Juny Albae Juliae.